

12. Снежкова Ирина. Представления молодёжи об элите и власти в России и Украине // НТЕ. – 2008. – № 1. – С. 51–52.
13. Социологическое понимание художественного рынка // Маркетинговые технологии на современном арт-рынке // Художественный рынок: Вопросы теории, истории, методологии / Под ред. Т.Е. Шехтер. – СПбГУП, 2004. – С. 50.
14. Хестанов Руслан, заместитель главного редактора журнала «Русский репортер». Почему гламур вечен // Русский репортер. – № 46 (76). – 4 декабря 2008. http://www.expert.ru/printissues/russian_reporter/2008/46/pochemu_glamur_vechen/
15. Художественная критика в условиях современного арт-рынка // Художественный рынок: Вопросы теории, истории, методологии. – СПбГУП, 2004.
16. Частицына Анастасия. Дискурс гламура. 25 дек. 2008 // <http://gla-mura.livejournal.com/2354.html>
17. Шор Ю.М. Художественное сознание и современная цивилизация // Современное искусство в контексте глобализации: наука, образование, художественный рынок: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. 25 января 2008 года. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008. – С. 8.
18. [Без автора] 25.02.2008 // <http://2000.net.ua/forum/viewtopic.php?t=630&>
19. http://www.ac-studio.ru/e-shop/_id/699/

Рада МИХАЙЛОВА,
доктор мистецтвознавства

СЕРЕДНЬОВІЧНІ БРАМИ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ВИВЧЕННЯ

Р. Михайлова. Середньовічні брами України як об'єкт культурно-мистецького вивчення.

У статті розглядаються традиції будівництва середньовічних міських брам південно-західної України – пам'яток архітектури, що є невід'ємною частиною фортечних комплексів Волині, Поділля та Галичини XII–XVIII ст.

Ключові слова: брама, фортеця, середньовічна архітектура, Волинь, Поділля, Галичина.

Р. Михайлова. Средневековые городские ворота Украины как объект культурно-художественного изучения.

В статье рассматриваются традиции строительства средневековых городских ворот юго-западной Украины – памятников архитектуры, которые являются неотъемлемой частью фортификационных комплексов Вольни, Подолья и Галиции XII–XVIII вв.

Ключевые слова: городские ворота, крепость, средневековая архитектура, Вольнь, Подолье, Галиция.

R. Mykhaylova. Medieval town gates of Ukraine as object of cultural and art studies.

The article deals with the traditions of building of the medieval town gates in south-west Ukraine – the landmarks, that became inalienable part of the fortification complexes of Volhynia, Podolia and Galicia in XII–XVIII centuries.

Key words: town gate, fortress, medieval architecture, Volhynia, Podolia, Galicia.

Спорудження міських воріт та брам має тисячолітню історію: їх будували ще у стародавніх країнах – Дворіччі, Єгипті, Греції, де вони мали не тільки захисні функції, а й культово-символічний зміст.

На українських землях міські брами відомі від давньоруського часу. До пізнього середньовіччя вони були важливою частиною оборонно-захисних комплексів і поєднували у собі інженерно-будівельне та архітектурне мистецтво, художньо-естетичні форми, образну та знаково-асоціативну змістовність. Вивчення цієї ділянки художньо-мистецького досвіду є основним завданням даної статті.

Письмові джерела стародавнього та середньовічного часу зафіксували уявлення

давнього населення про брами, ворота, входи та отвори [1]. Первісний зміст воріт полягав у втіленні ідеї захисту, «оберега», яким він власне й був стосовно внутрішнього простору. Зачинені ворота робили міське ядро сховищем і притулком, у якому зберігали цінні для спільноти святині – громадську скарбницю, реліквії, майно. Стіни оберігали й людське життя, адже за ними городяни та часто-густо й жителі околиць ховались від ворогів [2]. Відтак будівництво міських воріт та брам протягом тисячоліть залишалося важливим завданням, що поєднувало функціональні, оборонно-захисні та символічні ідеї.

Велику увагу приділяли міським воротам на теренах майбутньої України мешканці стародавніх міст Північного Причорномор'я – Херсонеса, Ольвії, Лурата, а згодом за часів раннього середньовіччя так званих печерних міст – Ескі-Кермена, Чуфут-Кале, Киз-Кермена, Мангупа, розташованих переважно у південно-західній частині Криму [3].

Давньоруське місто, часто розташоване уздовж шляхів або річок (лінійна система, що згодом перейшла у лінійно-порядкову), зазвичай мало головну дорогу від брами окольного граду до брами дитинця, де знаходився Вищий город (Гора, Днешній град). Так, від окольного граду («острога», «посаду»), околиць («посади», «кінці»), передмістя («остроги») брама ставала орієнтиром, що вказував на центр – дитинець. Факт перетину-подолання воріт міста уявно прирівнювався до «вторгнення» у нього, здолання, подекуди, з відтінком військової тематики, характерної для середньовіччя – «взяття».

У 1235 р. Іпатіївський літопис згадує головні ворота Галича в зв'язку із захопленням міста чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом. У 1238 р., коли, скориставшись відсутністю чернігівців (один пішов на Київ, другий на Литву), Галич посів волинський князь Данило Романович, галицькі ворота згадуються в тому ж літописі у повчально-асоціативному тоні: на знак перемоги Данило повісив на «Німецьких воротах» міста свою хоругву, як колись, у X ст., це зробив київський князь Святослав Ігорович, підкоривши Царгород, де на ворота столиці Візантії було прикріплено його військовий щит [4]. Утрата міських воріт у середньовіччі дорівнювала зникненню міста. У 1187 р., коли велике торговельне шведське місто Сігтуна захопили союзники новгородців карели, доказом його знищення було зняття та перенесення воріт в інше місце. Їх привезли до Новгороду, де вони й нині знаходяться біля собору Святої Софії, а зруйнована карелами Сігтуна вже не відродилася.

Характерно, що автор «Слова про Ігорів похід», звертаючись до Ярослава Осмомисла, урочисто проголосив про те, як князь «відчинив ворота Києва», заволодівши столицею Русі. Його «залізні полки» заступили «королеві шлях», «затворивши Дунаю ворота». Відтак автор вимагав «закрити ворота полю», тобто зупинити наскоки кочовиків.

Отже, символ міста – ворота охороняли спеціальні підрозділи вояків – варта. Саме від назви охоронця – «воротаря», «вратаря», тобто того, хто стоїть «на воротах», походить і етимологія слова. Очільником міської воротарської служби був наглядач – воротар, який постійно мешкав біля воріт у спеціальному приміщенні (в давньоруських реаліях – «ізбі»). Це приміщення зазвичай ставили прямо над воротами. Навіть на початку XVI ст. начальник фортифікацій у Кам'янці-Подільському Станіслав Лянцкоронський мешкав у кам'яниці поряд з Руською брамою [5]. Додамо, що один із воротарів – Лонгин Печерський, який ніс службу біля лаврської брами у XIII–XIV ст., за відданість справі та вірі був залучений до пантеону християнських святих.

Воротарська служба існувала у всіх середньовічних містах. Головні повноваження варти полягали у тому, щоб зачиняти і відчиняти браму; за наявності решіткигерси – підіймати та опускали її у певний час [6]. У «Діяннях угрів» (1131–1141) як про знак вищої гостинності хроніст короля Бели згадує про епізод переходу угрів до їх нової батьківщини, коли давньоруський князь власноруч відчинив ворота Галича, запросивши угорського вождя Алмоша і його «куманських» вождів на гостину [7]. Водночас відомо, що вартові без дозволу міської влади не відчиняли міські ворота нікому, навіть високим посадовцям та можновладцям [8]. Такий історичний епізод зафіксовано у 1277 р. в польській хроніці щодо Познані, де в камінних стінах існувало четверо воріт, устаткованих захисними решітками. У Києві, де в давньоруський час над Золотими воротами була збудована церква, верхня частина споруди була устаткована бойовим майданчиком, на який за потреби міг вийти цілий

гарнізон. Крім того, над проїзною аркою цієї будівлі був влаштований дерев'яний бойовий поміст [9].

Характерно, що на зразок київських Золотих воріт були влаштовані ворота та приміщення біля них Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври: цей своєрідний вхід до міста ченців також мав у нижньому поверсі ворота і приміщення для варти, на другому – церкву [10].

Зважаючи на те, що під'їзд до воріт мав бути відкритий, самі ворота міста особливо ретельно укріплювали. У першу чергу їх зміцнювали за рахунок кладки з каменю. Такі ворота у дерево-земляних оборонно-захисних спорудах давньоруських Володимира-Волинського, Луцька, Меджибожа, Галича, Турова, Берестя, Гродна. З розвитком оборонного будівництва ворота почали укріплювати додатково: їх облаштовували спеціальними спорудами. Так, в'їзні ворота Берестя, побудовані за Володимира Васильовича у XIII ст., з боку дитинця фланкувала спеціально зведена кам'яна башта-донжон, здатна обороняти їх в умовах прямого або флангового бою [11]. Крім штучних споруд, водночас використовували природні можливості місцевості, її рельєф та характерні особливості – круті схили, річки, каньйони. Розташування воріт в Олеші на Прикарпатті істотно ускладнювало ворогові ситуацію тим, що вояки під час штурму воріт опинялись в «мішку», маючи за спиною та збоку оборонну вежу, з якої їх атакували захисники. Це значно знижувало ефект зовнішнього штурму. Такий спосіб захисту застосовували у Вишні на Галичині. Аналогічно було організовано захист у прикордонному Сутейську, збудованому у 1031–1039 рр. Ярославом Мудрим [12]. Чотири вежі – Горішня, Камарівська, Соляна, Блудницька, розташовані на шляху Козино–Чешибіси–Камінна і пов'язані між собою, обороняли з зовнішнього боку в'їзди до давньоруського столичного Галича [13]. З внутрішньою оборонною лінією були поєднані троє внутрішніх воріт Галича, що стояли уздовж Камінного потоку (нині – у районі сіл Вікторів та Сокол). Ще одні галицькі ворота, також прикриті вежею, стояли у гирлі Камінного потоку, куди з Дністра запливали човни [14]. Кам'яні ворота з вежею, валами й частоколом, які існували у Підгородді на ремісницькому посаді, яким проходив відомий Соляний шлях із заходу на Київ та на Волинь, виходили на кам'янисту дорогу – Погарище, що перетинала величезний оборонний вал і проходила центром до інших воріт, від яких через Пригород можна було вийти й до третіх. На Погарищі виявлено сліди великих воріт, що з'єднували вали й були захищені глибоким ровом з водою, які деякі дослідники називають головними. Інші називають головними воротами міста дерев'яну споруду на місці, зазначеному як Воротище. Там знайдено залишки вежоподібних завершень та перекидного підйомного моста, будівництво яких приписують Ярославу Осмомислу або Роману Мстиславичу [15].

У Галичі, розташованому на мисоподібному відрозі берега правої притоки Дністра річки Лукви, на горі заввишки близько 70 м, потрібну лінію валів (довжиною до 600 м) перерізували ворота [16], що існували у кожному захисному кільці. Щоб потрапити до центру міста (ототожують з Золотим Током: трикутної форми майданом 150 x 200 м), потрібно було здолати перші ворота в центральній частині валів, другі – Воротище у дугоподібній лінії укріплень (завдовжки 625 м, у східній частині оборонної лінії із двох могутніх валів висотою вала до 10–15 м та глибоким ровом), треті – у наступному валу, розташованому паралельно.

Ворота фортечних масивів є свідками розбудови міст протягом століть. Прикладом еволюції міських воріт може стати історія брами Дубна, нині відомих як Луцькі [17]. Як військово-інженерна споруда оборонного призначення, ці міські ворота були спочатку частиною дерев'яної фортеці, закладеної у середині XV ст. волинським князем Василем Острозьким на давньому оборонному масиві. З кінця XV ст. ворота міста стали кам'яними: їх оновили разом із загальною розбудовою фортеці за наказом сина Василя Острозького Костянтина. У XVII ст. міські ворота увійшли до масиву реконструйованого наступним володарем Дубна Янушем Острозьким оборонного комплексу. Додатково оснащені бастіонами та казематами фортифікаційні споруди отримали ренесансні риси [18], які поширилися і на міську браму. Луцькі ворота Дубен належали до художньо-репрезентативних споруд, значення яких у XV–XVIII ст. неможливо переоцінити, оскільки вони впливали на вигляд міста. Саме міська брама формувала образ міста-резиденції, де знаходилась родова садиба волинських магнатів князів Острозьких [19].

Від середньовіччя розбудова фортечного комплексу і разом з ним міста збіль-

шувала кількість брам. Система воріт у фортецях була показником їх давності. Так, за ревізним описом 1545 р. на валах біля замку в Луцьку кількість воріт досягала кількох десятків [20]. Нині від давньоруського часу залишилися ворота В'їзної вежі, або Вежі Любарта (володів Луцьком у 1340–1380 рр.). Ці ворота кілька разів перебудовували, реконструювали та оновлювали, нині вони зберігають риси романотичного стилю, отримані у XIII–XIV ст. [21].

Історію міст відображають і назви міських воріт: ворота свідчать про їх формування, районування, соціально-станові, економічно-ремісницькі, етнодемографічні процеси. Так, Соляна брама Галича, залишки якої знаходяться в сучасному селі Сокіл поблизу Івано-Франківська [22], свідчить про наявність у давньоруському Галичі району, пов'язаного з торгівлею сіллю. Відомо, що це була основна торговельно-економічна спеціалізація міста й регіону в добу середньовіччя. У Переяславі Руському специфіку міста ілюструють Єпископські ворота, які вказують на значну роль в XII–XIII ст. місцевого єпископату. Ковальські ворота того самого міста свідчать про значне переважання прошарку ремісників, структурне об'єднання яких дослідники відносять до ранніх форм корпоративної консолідації вільних городян [23].

Про давньоруські реалії свідчать також назви воріт типу Німецькі в Галичі, Жидівські, Львівські, Лядські в Києві [24]. Такі назви воріт, розташованих на міжнародних шляхах, були вказівними: їх здебільшого пов'язували із пунктом, районом, місциною, куди вела дорога з міста, як-от – Галицькі, Краківські, Львівські, Луцькі тощо. Німецькі ворота Галича вказували на європейській напрям, де дорога від столиці князівства сполучала галицько-волинські землі з країнами, які входили до складу Священної Римської імперії германської нації – німецькими, тобто центральноєвропейськими. Відтак Лядські ворота в Києві виходили на дорогу, що з боку князівського дитинця спускалася у західній частині столиці до шляху на Волинь убік Польщі. Ця дорога існує й нині. Її відгалуженнями є частина шляху й біля Дубна, про яке йшлося раніше і де знаходились Луцькі ворота.

Очевидно, так само розуміли й узагальнюючу назву воріт «Руські», якою називали Карпати з закордонного боку [25], адже через них уздовж півніжжя гір проходила, відгалужуючись біля Галича, гілка міжнародного торговельного шляху.

Окремо варто розглянути назву «Золоті ворота», досить поширену за давньоруських часів. На думку деяких фахівців, вона походила від позолоти, що накладалася на бані споруд [26]. Однак традицію такої назви воріт можна простежити із стародавніх часів, де ворота не мали ніякого оздоблення золотом. Про це, наприклад, свідчать міські ворота Спалато, Єрусалима, Тріра та інших європейських та східних міст, де, крім назви, іншого «золота» не було. Натомість їх поєднувало інше – спеціальне призначення. Всі ці ворота відігравали важливу роль у святкуваннях та урочистостях, виконуючи роль своєрідної архітектурної декорації, на тлі якої розгорталися дійства тріумфів, парадів та громадсько-представницьких показів. В урочистих античних військових парадах, в'їздах, церемоніальних процесіях, що їх здійснювали як культову ходу, проходження крізь арку-ворота було одним із кульмінаційних моментів. Такі функції воріт походили з архаїчних культур, у тому числі з античності. Саме у цей час в ознаменування перемог стали зводити тріумфальні арки – архітектурні прототипи сучасних пам'ятників на честь перемог. Це арки Тіта в Римі (81 р.), Траяна в Тимгаді (кінець II ст., Алжир), Септімія Севера в Римі (203 р.). У вигляді тріумфальної арки з трьома прогонами були побудовані й Золоті ворота Константинополя, художня культура якого багато у чому базувалась на античних традиціях. Найвища з арок призначалася для проходження самого імператора [27]. Відлунням цієї давньої традиції був тріумфальний в'їзд крізь центральні ворота Галича князя Данила Романовича з військом після перемоги над угорцями та місцевими боярами, згаданий в Іпатіївському літописі.

Традиційно, як і в римський час, образно-сутнісне призначення золотих воріт підкреслювали конструктивно-формальні засоби, в тому числі оздоблення [28]. Для репрезентативного вигляду Золотих воріт Львова, побудованих у XIII ст. одночасно з храмами Високого та Низького замків, їх прикрасили фресками [29], а призначені для урочистих подій Золоті ворота Києва – золотобанною церквою. Збудовані у системі оборонних споруд міста Ярославом Мудрим у 1017–1024 рр. київські Золоті ворота отримали свою назву як і Константинопольські [30], однак відрізнялись у плані, бо мали тільки один прогон. Побудовані як головні ворота столиці, вони вва-

жались головними воротами країни. Не випадково цю київську будівлю відтворює мініатюра Радзивілівського літопису, присвячена будівництву столиці Русі. Золотим воротам давньоруської столиці присвячена й низка літописних згадок. Одна з них переповідає, що «заложи Ярослав город великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церкву святѣя София, митрополью и посемь церков на Золотых воротех святѣе Богородица благовещенья...» [31] Цьому запису втворює автор «Слова о законі и благодаті» письменник-публіцист XI ст. Лларіон, який пояснює присвячення надбрамної церкви Благовіщенню, аби «дать всегда радость граду тому» [32].

Характерно, що план міських воріт з надбрамною церквою перейшов на північні давньоруські землі і став традиційним. До такого типу належить, наприклад, увінчана церквою будівля Золотих воріт у Володимирі-на-Клязьмі, зведена близько у 1158–1164 рр. галицькими майстрами [33]. Характерний у Давній Русі, цей тип споруд у Візантії траплявся рідко.

Відзначимо, що спорудження церков та каплиць над воротами пояснюється ще й тим, що культові споруди традиційно виконували сакральні функції: розмежовували простори уявних світів, де орієнтири земного та потойбічного в системі уявлень мали істотне значення. Корені таких світоглядних установок походили з архаїчних культур, до яких, зокрема, належали й давньогрецькі культури крито-мікенського періоду. Саме їм належали знамениті грецькі Лев'ячі ворота XIV – XIII ст. до н.е. у фортечних стінах палацу в Мікенах. Культурно-сакральний зміст цих споруд, судячи з рядків Гомера, греки асоціювали з гробницями-усипальницями, які там знаходились. У Стародавньому Римі біля міських воріт ставили скульптури дволикого Януса, якого вважали посередником між світами [34], а в Стародавній Русі – межові стовпи. До них належали й описані в Іпатіївському літописі міські межові стовпи поблизу Холма та Гродна. Про гродненський стовп літопис пише: «столп бе бо камен высок» знаходився перед «ворота города», натякаючи на необхідність подолання цієї ділянки шляху [35]. Зазначимо, що ідея «перетину» земного та небесного світів як світського та монастирського буття символічно втілена і в образі Троїцької надбрамної церкви 1106–1108 рр. над головним входом до Києво-Печерського монастиря. Отже, сакралізація міських воріт, що знайшла відображення у низці спеціальних культів, виявилась актуальною протягом багатьох століть і дійшла до нашого часу.

Такі дії здавна складали частину давніх обрядів та ритуалів, магічна сутність яких полягала у розкритті простору, придатного для життя. Культурним дійством вважали перетин воріт у Вавилоні (нині м. Хілла, Ірак) – столичному місті Вавилонії-Дворіччя. Вісім брам-отворів на головних вулицях оточеного цегляною подвійною стіною міста виводили на прямі та широкі вулиці-дороги, які сходились у центрі. Брами мали назви на честь богів. У дні свят цими вулицями проходили урочисті процесії, які просувались від храмів, розташованих на них. Особливо важливою вважали ходу дорогого бога Мардука, яка вела з півночі повз царський палац у Нове місто крізь ворота, присвячені богині Іштар [36]. Подвійні, помпезні, з зубчастими завершеннями, вони мали прогон у вигляді арки та внутрішнє приміщення глибиною 30 м – публічне місце суду. Під стелею будівлі воріт здійснювали й торговельні оборудки. Облицьовані глазурованою цеглою темно-синього кольору, який вважали магічним, рятівним від недоброго ока, прикрашені рельєфними зображеннями жовто-червоних священних биків бога-громовика Адада та біло-жовтих драконів бога Мардука, Ворота Іштар стали взірцем для багатьох наслідувань у подальшому. Їх слава була живою і за доби античності, і навіть середньовіччя.

Відтак в Афінах крізь спеціальні ворота-Пропілеї долали дорогу до священного центру міста, що знаходився на узвишші-агорі [37]. Під час Панафінейських свят на честь богині Афіни урочисту ходу до центрального святилища здійснювали всі громадяни міста-поліса, для яких проходження через Пропілеї було одним із обрядово-магічних актів. Примітно, що у християнській символіці міські укріплення – стіни та вали, які огороджували священну частину міста – дитинець, асоціювались з образом неприступної твердині – гори, яку долають переходом через символічні ворота, а уособленням храму є Царські ворота перед вівтарем – Небесним Єрусалимом церковної літургії [38].

Отже, й для середньовічної людини перетин уявних кордонів через ворота відбувався як сакральне дійство. Ворота до міста вже від околиць направляли її на головну вулицю, магістрально пов'язану з брамою давньоруського дитинця, де

знаходився культурно-релігійний центр та головний храм [39]. Рух від сільського оточення до воріт передмістя через великі вулиці, що знаходилися на найвищих ділянках міста, мислився як послідовне сходження від нижчого ступеня земного буття до вищого; воно співвідносилося за своєю сутністю з устремлінням від вхідної частини християнського храму до вівтарної частини, серцевини християнського святилища [40]. З іншого боку, такий зміст міських воріт є свідченням їх еволюції від отвору у сакралізоване середовище особливої споруди – піраміди, храму, палацу, монастиря тощо – до оформлення входу до огороженого міста – поліса, святилища, града, на певних етапах якого сам факт перетину кордонів, заглиблення, піднесення-подолання, переходу з одного простору до іншого [41], дорівнювало виконанню магічному акту, обряду, ініціації, посвячення [42].

Звичну процедуру проходження крізь освячений воротами простір у добу пізнього середньовіччя традиційно застосовували і в урочистостях пізнього середньовіччя – тріумфах, що переросли у театралізовані помпезні дієства барокових святкування. В умовах формування та утвердження європейського військового нобілітету, а в Україні лицарсько-козацького стану, міські ворота-брами опинились у центрі військово-парадних презентацій та героїзованих театральних дійств: вони утворювали розкішне обрамлення, на тлі якого відбувалася найбільш багатолюдна частина свята. Так, на тлі київських Золотих воріт 1648 р. відбувалася тріумфальна зустріч киянами полків Б. Хмельницького. І це за обставин, коли самі ворота, після нападу у 1240 р. татаро-монгольських військ, виглядали руїною. Не виключено, що саме з цієї причини – об'єктивної суспільно-громадської потреби проведення видовищно-парадних акцій, у яких певну змістово-антуражну функцію виконували брами, в Києві з'явилась нова будівля – брама Заборовського. Створена архітектором Й. Шеделем на кошти митрополита Рафаїла Заборовського 1746 р., ця споруда складала композиційне ціле з будинком владики [43]. Увігнута лінія її фасаду, уступи двох арок, глибокі ніші для колон і високий, прикрашений волютами й ліпленими фестонами портал надавали неповторності брамі Заборовського, як власне й усьому ансамблю – видатному твору українського бароко першої половини XVIII ст. [44].

Судячи з практично повної відсутності інших прикладів подібних споруд, зазначимо, що низку аналогів брамі Заборовського в Україні складають тільки міські брами Правобережжя. Їх будівництво найчастіше пояснюють традиційними зв'язками цього регіону з європейською культурою – польською, італійською, французькою, німецькою, які істотно впливали на місцеві художні процеси у XV–XVIII ст. [45].

Водночас варто наголосити, що одним із мотивів виникнення традиції будівництва міських брам було будівництво палацово-фортечних комплексів, які з'явилися на давньоруських землях у X ст. Вже у цей період брами несли важливу функцію у захисних спорудах княжих дворів та князівських міст-резиденцій. Так, дерев'яна брама з вежею, зведена у XII ст. як вхід до замку – центру князівського міста Кременця на Тернопільщині, у XIII–XIV ст. була перебудована на кам'яну браму, а надворотні башти XV–XVI ст. Рівненщині, споруджені в укріплених родових резиденціях князів Острозьких в Острозі та Дубні, склали частину міських укріплень. Отже, вони виявляють не так принципово нові види оборонних споруд, як своєрідне й оригінальне явище пізньосередньовічної архітектури України [46] в рамках конкретної архітектурно-будівельної та військово-інженерної традиції.

В Острозі, економічному та культурному центрі князів Острозьких, у зв'язку з частими нападами татар і турків протягом XV–XVI ст., їм приділяють велику увагу: в обнесений мурами князівській резиденції – центрі тогочасного міста їх було збудовано декілька: на Червоній Гірці – Луцька, на Татарській – Звягільська або Татарська. Розташовані на дорогах до Луцька та Звягеля (нині Новоград-Волинський Житомирської обл.), вони призначались для охорони міста з боку доріг [47]. Зважаючи на те, що обидві споруди виконували однакові функції міських воріт і водночас оборонних башт, вони схожі за планами. Обидві поєднували в собі овал з прямокутником у плані, обидві мали ренесансні стилістичні риси в декорі, об'єми обох споруд виступали за межі кам'яного оборонного муру, що дозволяло максимально збільшити зону обстрілу з бійниць, радіально розміщених у криволінійній частині їх абрису та на бокових фасадах прямокутників об'єму. Луцька брама мала у плані складну форму – комбінацію квадрата з півколом, нижню частину, позбавлену прикрас, але дещо «пожвавлену» бійницями та вгорі розвинуте мальовниче завер-

шення у вигляді аттика, розчленованого пілястрами і прикрашеного великими розетками. Татарська башта в XVI – на початку XVII ст. була оздоблена надбудовами у вигляді ренесансних цегляних аттиків, третього ряду бійниць у нижній частині. У XVII ст. в Острозі звели ще дві башти, тобто місто отримало чотири брами з баштами, що виходили на шляхи до Рівного, Дубна, Заслава, Межиріччя. Три (Рівне, Дубно, Звягель) були спрямовані до важливих міських пунктів князівства Острозьких, одна (Межиріччя) – до родового монастиря-фортеці. У місті всі чотири шляхи, позначені баштами з воротами, сходилися на центральній ринковій площі, визначаючи напрям вулиць за радіально-секторною схемою [48].

Єдину групу з міськими укріпленнями складала також в'їзна башта Дубна – Луцька брама [49]. За планом башта також поєднувала частину овалу з прямокутником, торцева частина якого розгорнута у бік міста. Овальна частина виступала за межі земляного валу, захищаючи територію міста з заходу. Перебудована у пізні часи, нині башта є триповерховою, зі складним внутрішнім плануванням та підвалами.

В'їзні башти Острога та Дубна, ймовірно, були побудовані одними майстрами [50]. Спільним для цих башт є поярусне зменшення товщі стін, завдяки чому всередині споруди утворюються уступи кам'яної кладки, які служили основою для несучих конструкцій дерев'яних поярусних обхідних галерей, розташованих біля бійниць другого і третього ярусів. Споруди мали майже однакову висоту від низу бійниць першого ярусу до нижньої частини карнизів, що увінчували другий ярус. Внутрішня ширина прямокутної в плані частини башти у всіх трьох спорудах складає близько 7, 6 м. Всі башти були збудовані одночасно з кам'яними оборонними стінами міст і мають багато спільного у об'ємно-просторовому та конструктивному вирішенні. Відрізняються тільки ті розміри, які диктували місцеві умови: найкомпактніша за планом – Татарська башта в Острозі, а найдовша – Луцька у Дубно. Наскрізний проїзд, розташований у першому ярусі кожної з башт, відповідно до осрової лінії, обумовлював характер тогочасного транспорту: він досягав шириною близько 3 м: Луцька башта в Острозі – 3,0 м; Луцька башта в Дубно – 3,15 м, Татарська башта в Острозі – 3, 30 м.

Самобутні й оригінальні твори волинської архітектури – башти-брами Острога та Дубна водночас демонструють деякі спільні риси з відомими у Європі формами, зокрема сусідніх країн Чехії та Польщі, де аналогічні версії будівель XV – початку XVI ст. є у Варшаві, Кракові, Байдерові [51]. Відповідний надбрамний тип укріплень у Європі виник внаслідок злиття двох окремих оборонних споруд – міських або замкових воріт та барбакану (передбрамне укріплення, що складалося з брами та вузького проїзду між двома паралельними оборонними мурами, з бойовими горішніми галереями). Самобутність волинського типу укріплених міських воріт полягала у своєрідно трактованому різновиді невеликого барбакану, який поєднував функції міських воріт та оборонної башти. Традиції таких споруд як частин оборонного будівництва мали характер сталих взаємозв'язків між східно- та західнослов'янськими народами [52], характерних у цьому регіоні практично у всіх соціально-політичних, економічних, культурно-мистецьких ділянках протягом багатьох століть [53]. На цих землях України вони були прямими наступниками оборонних споруд давньоруського часу. Суттєве значення у практиці будівництва міських брам здавна належало саме південно-західним землям – Волині, Поділля, Галичині [54], де протягом століть формувались і розвивались традиції їх спорудження як частини міст-фортець, внаслідок чого був накопичений істотний досвід, інженерно-технічні та будівельно-архітектурні знання. До появи міських брам спонукала тривала захисна практика, характерна для прикордонних галицько-волинських територій, де зводили військові дозорні пункти-застави з баштами-вежами (XII–XIII ст.), дерево-земляні та дерев'яно-кам'яні (X–XIII ст.), згодом муровані фортеці (XIV–XVII ст.).

Приклади будівництва брам, які належали до фортифікаційної системи міста, належать Поділлю, переважно Хмельниччині, що у давньоруські часи складала волино-понизький ареал. Зокрема, брами з баштами є у Кам'янці-Подільському, унікальність якого полягає у його тривалій розбудові як міста-фортеці [55]. В укріпленнях I–II ст. н.е. єдину дорогу та вхід до міста, розташованого на острові, захищали на нижній терасі Малі Південні вежі (№ 2, 3, 4), на верхній терасі – дві квадратні в плані прибрамні вежі, ще дві вежі – брами на кінці мосту, перекинутого через

річку Смотрич. Історично сформувались три в'їзні брами у місто – північна, південна та західна. Саме вони визначали топографію міста, розташування площ та вулиць, починаючи з давньоруської доби X–XIII ст. та у литовський період XV ст. У XVII ст. на західному в'їзді постала міська брама, яка, згідно з мідьоритом Ц. Томашевича кінця XVII ст., мала вигляд проїзної арки між двома невеличкими квадратними в плані прибрамними вежами, а після реконструкції укріпленої частини, яка внаслідок заселення цієї частини вірменами та їх активної участі у перебудові цієї території отримала назву Вірменського бастиону, міська брама знаходилась в мурі, на кінці мосту [56].

Нове місто, засноване у середині XIV ст., спочатку мало кільце захисту у вигляді глибокого рову та валу, де в останній третині XV – середині XVI ст. були зведені два великі оборонні комплекси системи Руської (у нижній течії річки Смотрич поблизу руських фільварків) та Польської брам (у верхній течії, навпроти міських польських фільварків). Кожна з брам складалась з кількох башт різної форми (у плані – квадрат, півколо, коло) та кам'яних мурів. Протягом XVI–XVI ст. кошти на них давали мешканці міста.

Складна оборонна і гідротехнічна споруда перетинала каньйон та русло річки Смотрич і мала шлюзи, які регулювали рівень води у річці. Завдяки шлюзам рівень води підіймався і створював нездоланну перепону для проникнення у Кам'янець.

Комплекс оборонних башт, мурів і шлюзів у південно-західній частині каньйону складався із восьми башт, барбакану та захисних мурів загальною довжиною 230 м. Шість башт та барбакан знаходились на правому березі, дві башти – на острівцях, утворених трьома рукавами Смотрича та перегородженими трьома шлюзами. На в'їзді нижньою дорогою стояли дві башти – Сторожева та Прибрамна, з'єднані оборонним муром. Далі дорога проходила через барбакан, у якому знаходилась міська брама. На брамі з боку міста було вміщено білокам'яну плиту з латинським написом та зображенням двох щитів. На одному було відтворено образ Юрія Змієборця, який належав до тогочасного герба Кам'янця, на другому – герб Задора, який належав Станіславу Лянцкоронському, начальнику фортифікацій на початку XVI ст. Напис на плиті засвідчував: «Цю прекрасну королівську браму великим коштом напередодні свята Поклоніння Волхвів зведено 1515» [57]. На північно-східному фасаді Прибережної башти було вмуровано білокам'яну плиту з рельєфним зображенням орла. Будівництво Руської брами розпочали 1527 р. Невдовзі ця брама перетворилась на головний в'їзд, модернізацію якого у 1530-ті рр. здійснив італійський фортифікатор Камітус (на той час призначений начальником кам'янецьких фортифікацій) [58].

У верхній течії Смотрича знаходилась Польська брама – друга складова оборонно-гідротехнічного комплексу, який у свою чергу складався з барбакану, п'яти башт, оборонних мурів та двох шлюзів, що перегороджували два рукави Смотрича. Загальна довжина укріплення складала 200 м. Дві башти – Настінна й Прибережна (не збереглася) стояли на лівому, Надбрамна, Настінна, Наскельна та барбакан – на правому березі. Надбрамна башта мала двоє воріт з підйомною решіткою-герсою та звідним мостом.

У XVI ст. разом з новою дорогою, яку зробив королівський архітектор Іоб Претфус, зрувавши скелю на північній стороні, був сформований об'єм нової Пільної брами, яка мала служити як вартова.

Міська брама у XVI ст. мала вигляд готичного проїзду в західному оборонному мурі, який завершував парапет з бійницями. Перед брамою було влаштовано дерев'яну естакаду. У 1746 р. Міську браму, важливу частину могутніх укріплень, оборонний вузол якої закривав в'їзд у Старе місто, перебудував шведський військовий інженер Х. Дальке, комендант фортеці з 1730-х рр., начальник корпусу інженерів (1750–1763) [59]. Колишню Пільну браму у XVIII ст. перебудував у вигляді триаркової тріумфальної брами Ян де Вітте – видатний архітектор Поділля, генерал-майор, комендант фортеці у 1767–1785 рр. [60]. З боку в'їзду до міста, над центральною аркою, обрамленою рустами і фланкованою парою масивних пілястр з класичним антаблементом, піднімався високий аттик, обрамлений також пілястрами і увінчаний у центрі королівською короною.

Всі разом споруди кам'янець-подільського комплексу оборонно-гідротехнічної системи є унікальними не лише в Україні, але й у всій Східній Європі [61]. Майстри привнесли у будівництво цього комплексу досвід європейських інженерних тради-

цій, які вдосконалювали на цих землях, та місцеві традиції будівництва й архітектури – давньоукраїнські елементи: паруси, дерев'яні пов'язи на стінах тощо [62].

Крім зазначених пам'яток інженерно-архітектурного мистецтва, залишки міських воріт XV–XVI ст. збереглися в інших містах південно-західного регіону України. Так, у селищі міського типу Сатанові на Хмельниччині на лівому березі р. Збруч, на південній околиці в XV ст. були споруджені міські ворота з характерним ренесансно-барочним декором. З'єднані з замком, чою увійшли до загальної системи оборонних споруд міста. У 1724 р. реконструйовані, ворота були знову перенесені на початкове місце на південній околиці.

У системі замкових стін у XVIII ст. були збудовані парадні ворота у Підгірцях Бродівського району Львівської області, декоративно оформлені у стилі бароко, що їх, до певної міри, єднає з київською брамою Заборовського. Маючи різні функціонально-змістові навантаження, брами історичної Волині та волино-подільського порубіжжя свідчать про наявність традиції їх спорудження, яка на інших теренах України з XIV ст. не розвивалась. Репрезентативні брами XV–XVII ст., які збереглися на Рівненщині в Дубно та Острозі, на Хмельниччині у Кам'янці-Подільському, на Тернопільщині у Кременці, на Львівщині у Підгірцях, склали єдиний ансамбль з оборонною архітектурою цих міст [63]. Кожна із зазначених брам є унікальною спорудою, створеною за проектом, який зустрічається практично в єдиному варіанті як в Україні, так і в Європі. Аналіз зазначених пам'яток архітектури свідчить, що брами є невід'ємною частиною оборонного будівництва південно-західного кута України – Волині, Поділля та Галичини від XII до XVIII ст. Традиції їх будівництва, з одного боку, походили з давньоруського часу – захисних споруд княжих дворів та князівських міст-резиденцій, з іншого – із захисних споруд оборонних пунктів, застав, фортець та міст-фортець прикордонної порубіжної зони Волині, Поділля, Галичини. Вони є прикладами історичного та культурного спадку регіону, у якому протягом кількох століть формувались власні оригінальні інженерно-будівельні та архітектурно-художні традиції всеєвропейського значення.

1. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – М., 1996. – С. 99.
2. Історія українського мистецтва: В 6 т. – К., 1966. – Т. 1. – С. 55, 106.
3. Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Л., 1999. – Т. 1: Археологія та антропологія. – С. 407; Нікітенко М. М. Літургійна символіка входу у сакральному просторі Києво-Печерського монастиря // Могилянські читання – 2003. – К., 2004. – С. 264–272.
4. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – М., 1996. – С. 99.
5. Історія українського мистецтва: В 6 т. – К., 1966. – Т. 1. – С. 55, 106.
6. Пلامеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – С. 112.
7. До 1871 р. належить також «Тріумфальна арка», створена у стилі пізнього бароко з кам'яним орнаментальним різьбленням у вигляді рослинних мотивів, яка нині також належить до ансамблю споруд Кам'янця-Подільського.
8. Ипатьевская летопись / Летопись по Ипатьевскому списку. Издание археологической комиссии. – СПб., 1871. – С. 517, 518.
9. Пلامеницька О. Кам'янець-Подільський. – К., 2004. – С. 123.
10. Пеленський Й. Древньоруський княжий двір. – Л., 1950 // НА ІА НАНУ. – Ф. 12/311. – С. 205; Рожко М.Ф. Вказ. праця. – С. 361–461.
11. Anonymi Belae Regis Notarii de gestis Hungarorum liber II. De cuitatibus Ludomeria et Galici // Scriptorum rerum Hungaricum. – Budapestini, 1937. – Т. II. – С. 40; История Польши: В 3 т. – Т. 1. – М., 1956. – С. 95.
12. Поміст згорів у другій половині XI ст. Під час відбудови ворота укріпили арками, від чого проїзд звузився. Див.: Історія українського мистецтва. В 6 т. – Т. 1. – С. 153.
13. Історія українського мистецтва... – Т. 1. – С. 172.
14. Лысенко Н.Ф. Берестье. – Минск, 1985. – С. 57.
15. Рожко М.Ф. Вказ. праця. – С. 263–264.
16. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Захисні рубежі Великого Галича // Галич і Галицька земля. – К., Інститут археології НАНУ – Національний заповідник «Давній Галич», 1998. – С. 91–92.
17. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Вказ. праця. – С. 92
18. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Вказ. праця. – С. 93.
19. Аулих В.В. Галич // Археология Украинкой ССР. – К., 1986. – Т. 3. – С. 288.
20. У місті існували дві брами – Луцька (на північно-західній околиці, повністю зруйнована)

- та Львівська (у південно-західній частині, збереглися залишки перебудовані у литовську добу).
21. Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – К., 1985. – С. 40.
 22. Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – С. 53–56; її ж: Луцькі ворота Дубна // Історико-культурна спадщина Дубна: Правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. – Дубно, 2008. – С. 136–140.
 23. Пеленський Й. Вказ. праця. – С. 208.
 24. Логвин Г.Н. Луцкий замок // Культура и искусство древней Руси. – Ленинград, 1967. – С. 104.
 25. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Вказ. праця. – С. 92.
 26. Толочко П.П. О социальной структуре древнерусского ремесла // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.153.
 27. Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С. 27–31.
 28. Аулих В.В. Вказ праця. – С. 291.
 29. Высоцкий С.А. Вказ. праця. – С. 16.
 30. Высоцкий С.А. Вказ. праця. – С. 27–31.
 31. Варто згадати про пізно будівлю суто декоративного характеру у с. Волокитне Путивльського району на Сумщині так звані «Золоті ворота» псевдоготичного стилю початку XIX ст., яка прикрашала парк, закладений 1829–1830 рр.
 32. Исаевич Я.Д. Культура Галицько-Волинської Русі // Вопросы истории. – 1973. – № 1. – С. 45.
 33. Высоцкий С.А. Вказ. праця. – С. 13. До наших днів збереглися дві паралельні стіни, складені з цегли та каменю, проїзд між якими дорівнював 7,5 м. Перекривала система коробових склепінь. Стіни членовані пілястрами, декоровані плоскими півциркульними нішами.
 34. Повесть временных лет. – М.–Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 102.
 35. Цит. за: Высоцкий С.А. Вказ. праця. – С.10.
 36. Иоаннисян О.М. Зодчество древнего Галича и архитектура Малопольши // Archaeologica Sfratica. – 1988. – Том XXVII. – S. 186.
 37. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – С. 100.
 38. Нариси з історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – С. 57.
 39. Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. – М.–Ленинград, 1958. – С. 274–275.
 40. Нікітенко М.М. Вказ. праця. – С. 264.
 41. Історія культури давнього населення України: В 5 т. – К., 2001. – Т. 2. – С. 838–838.
 42. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – С. 111; Нікітенко М.М. Вказ. праця. – С. 264–265.
 43. Попович М. В. Мировоззрение древних славян. – К., 1985. – С. 51.
 44. Матье М.Э. Тексты пирамид – заупокойный ритуал (О порядке чтения текстов) // Избранные труды по мифологии и идеологии древнего Египта. – М., 1996 – С. 41–47; прим. на с. 68, 69.
 45. Історія українського мистецтва: В 6 т. –К., 1968. – Т. 3. – С. 96–97.
 46. На жаль, браму «затискає» п'ятиповерхова будівля лікарні, побудована за дозволом Управління справами будівництва та архітектури впритул до Софійського заповідника.
 47. Годованюк Е.М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – № 5. – С. 36
 48. Годованюк Е.М. Вказ. праця. – С. 33–36.
 49. Перлштейн А. Описание города Острога. – М., 1848. – С. 3; Нариси з історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – С. 88.
 50. Автор висловлює щире вдячність Т.Б. Дмитренко, завідуючій відділом ДІКЗ м. Дубно за надану інформацію.
 51. Годованюк Е.М. Вказ. праця. – С. 36.
 52. Михайлова Р.Д. Вказ. праця.
 53. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры. – М.: Ленинград, 1961. – Т. 2. – С. 90; Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – С. 112; Годованюк Е.М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 5. – С. 33–36; Асеев Ю.С. Монументальная каменная архитектура // Археология Украинской ССР. –К., 1986. – Т. 3. – С. 354; Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Л., 1999. – Т. 1.: Археологія та антропологія. – С. 407; Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – С. 53.
 54. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. – К., 2004. – С. 78–181.
 55. Пламеницька О. Вказ. праця. – С. 97, іл. 69.
 56. Годованюк Е.М. Надвратные башни... – С. 33.

57. Пламеницька О. Вказ. праця. – С. 124.
 58. Пламеницька О. Вказ. праця. – С. 165.
 59. У 1870-х рр. брама була розібрана, залишилися кресленик 1800 р. та фото, див.: Пламеницька О. Вказ. праця. – С. 169, іл. 119.
 60. Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський. Історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – С. 112.
 61. До 1871 р. належить також «Тріумфальна арка», створена у стилі пізнього бароко з кам'яним орнаментальним різьбленням у вигляді рослинних мотивів, яка нині також належить до ансамблю споруд Кам'янця-Подільського.
 62. Годованок Е. М. Вказ. праця. – С. 33–36.
 63. М. Рожко вважав, що ворота були елементом княжого міста. Див.: Рожко М. Вказ. праця. – С. 407.

Сергій БОНДАРЕНКО,
мистецтвознавець

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ОПТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

С. Бондаренко. До питання про застосування оптичних технологій в образотворчому мистецтві.

Розглядаються проблеми застосування камери-обскури в образотворчому мистецтві.

Ключові слова: технологія, камера – обскура, образотворче мистецтво, наука.

С. Бондаренко. К вопросу о применении оптических технологий в изобразительном искусстве.

Рассматриваются проблемы применения камеры-обскуры в изобразительном искусстве.

Ключевые слова: технология, камера-обскура, изобразительное искусство, наука.

S. Bondarenko. On application of optical technologies in the fine arts.

The problems of application of the camera-obscura in the fine arts are observed.

Key words: technology, the camera-obscura, the fine arts, science.

Маючи світоглядний статус, художній образ моделює світ у єдності його як духовних так і бутєвих координат. За цих обставин дослідження історичного розвитку художньої культури можна будувати не лише на мистецтвознавчому аналізі самих творів, а й досліджуючи технології, що слугують створенню художнього артефакту. Таким чином, історія образотворчого мистецтва – це й еволюція технологій та художнього інструментарію.

Багатоплановість даних з цього питання не дозволяє будь-якою мірою розраховувати на побудову системної класифікації історичного розвитку художнього інструментарію. Однак, досліджуючи вибіркові епізоди художнього «виробництва», можемо вийти на певні послідовності, які в історичному контексті дають можливість узагальнювати картину науково-художньої еволюції.

Занурюючись у першоджерела, доходимо висновку, що у синкретичному світі прадавньої людини образотворче мистецтво слугувало тому, що надавало форму здобутим знанням, тобто робило їх видимими. Цей процес мав дуже важливе значення тому, що коли щось візуалізувалося, то воно лишалося у пам'яті або мало ротацію у суспільній комунікації.

Цю тезу підтверджує існування однієї з первісних форм релігійних вірувань, що отримала назву фетишизм (франц. *fetiche* – ідол, талісман). Це віра у надприродні властивості предметів, наприклад знарядь праці, ужиткових речей, а пізніше і спеціально виготовлених культових предметів.

Як зазначає Моріс Мерло-Понті, наше сприйняття зупиняється на тих або інших об'єктах, і коли об'єкт конституїований він виявляється базою всього досвіду, яким людина володіє або могла б володіти у зв'язку з ним. Бачити об'єкт